

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ТА НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – XX ст.

УДК 94 (477.7): 061.237 (= 112.2)

О. В. Кульчицька

Миколаївський державний гуманітарний університет ім. П. Могили

НІМЕЦЬКІ ТОВАРИСТВА ПІВДЕННИХ МІСТ УКРАЇНИ – ОСЕРЕДКИ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.).

На підставі архівних матеріалів та існуючої наукової літератури розглянуто окремі німецькі товариства другої половини XIX – початку XX ст., що діяли в містах південної України.

Всеукраїнський перепис населення 2001 р. ще раз довів, що Україна – багатонаціональна держава. За його даними в країні проживало 48 млн 457 тис. осіб. З них 10 млн 195 тис. (або 22,2 %) від усього населення держави складали представники 134 національностей, серед яких німці налічували 33,3 тис. осіб [7, с. 128]. Стосовно німців, які мешкали на південних землях, той же перепис повідомляв, що в Запорізькій області проживало 3,6 тис. осіб, Одеській – 2,9 тис. осіб. У Херсонській і Миколаївській їх кількість дещо перевищувала 1 тис. в кожній [9, с. 10]. Слід зазначити, що на сучасному етапі німці Півдня України ведуть активне громадське життя, витoki якого сягають часів, пов'язаних з переселенською політикою Катерини II.

У дореволюційні часи до проблеми німців на Півдні України звернувся А. А. Веліцин [1]. На жаль, цей дослідник основну увагу акцентував на міграційних процесах та соціально-економічному розвитку німецьких поселень. У радянській історіографії динамікою чисельності і розселення німців у межах колишнього СРСР займався В. М. Кабузан [5]. У 90-х рр. XX ст. деякі фахівці розглянули історичну долю німецьких колоній як в окремому південному регіоні, так і в межах усієї України [6]. Разом із тим, процеси створення і функціонування недержавних німецьких утворень відповідного періоду залишилися поза увагою багатьох дослідників.

© О. В. Кульчицька, 2008

Виходячи з цього, автор публікації поставила за мету показати на окремих прикладах роль національних організацій другої половини XIX – початку XX ст. У громадському житті німців Півдня України.

За підрахунками сучасних дослідників, у кінці XIX ст. у межах Півдня сучасної України кількість проживаючих німців сягала 342 тисяч чоловік [11, с. 24]. Якщо в селах проблемами співвітчизників опікувалися сільські громади, то в містах цю функцію виконували національні товариства.

Вони утворювалися на добровільних засадах і мали чітку структуру. Очолював товариство голова ради або правління. Кількість товаришів (заступників) голови коливалась від 1 до 3. Усі посади в основному були виборні, робота велась на звичайному ентузіазмі і не оплачувалась. Зазвичай до ради або правління товариства, крім голови, заступників і членів ради, входили скарбник і секретар. Основні напрямки діяльності будь-якого товариства визначав Статут. У ньому ж містилися відомості щодо набуття та припинення членства в даній організації. Німецькі товариства південних міст України діяли в основному в площині благодійництва та культурно-освітніх потреб.

Наприклад, «Німецьке благодійне товариство», яке проіснувало з 1845 р. до 1914 р., надавало допомогу незаможним підданам Німеччини, мешканцям Одеси. Хворих розташовували в лікарнях, жебраків – у богадільнях, бажаючим працювати сприяли в пошуках роботи. До складу правління обиралися купці, промисловці, священники. А посаду голови в різні роки обіймали Г. Якобі, статський радник Ю. Лемме, К. Ринк-Вагнер, К. Ерісман [4, арк. 117–119]. Буденні справи товариства проявлялись у тому, що вчителі безкоштовно навчали дітей, а лікарі надавали медичну допомогу, аптекарі забезпечували дешевими ліками, що свідчило про певну систему громадських відносин, спрямовану на соціальний захист місцевих жителів.

Значну увагу німці приділяли культурно-освітньому розвитку співвітчизників. З цієї метою створювалися відповідні об'єднання. 11 вересня 1906 р. в Одесі було зареєстроване «Південноросійське німецьке товариство», яке об'єднувало всіх німців російського підданства без різниці у стані та віросповіданні для охорони їх національної самобутності й віри. Його різнопланова діяльність виявилась у відкритті шкіл, бібліотек, дитячих літніх колоній (прототипів сучасних оздоровчих таборів), призначенні стипендій, підтримці вчителів та церковнослужителів. Статутом дозволялось відкривати промислові підприємства, банки, каси взаємодопомоги, лікарні, шпитали, притулки. Шляхом розповсюдження німецьких книг

і журналів, влаштування концертів і лекцій передбачалося підняти культурно-освітній рівень німців-колоністів, що проживали в межах Херсонської губернії [3, арк. 5].

Незважаючи на далекосяжні цілі, товариство не об'єднало навколо себе значної кількості однодумців. У січні 1908 р. їх налічувалося всього 291 чоловік, притому що німецьке населення Одеси складало понад 10000 осіб. У зв'язку з цим правління переглянуло діючий Статут і вирішило внести до нього певні зміни. Зокрема розширювалось членство за рахунок дозволу перебування в товаристві німців як російського, так і німецького підданства. У § 3 Статуту було записано, що «товариство має право відкривати відділи в різних містах півдня Росії та з'єднуватись з іншими німецькими товариствами, цілі яких подібні до цілей «Південноросійського німецького товариства» [3, арк. 10]. Зміни, внесені до Статуту 1907 р., були розцінені як крамольні. Царський уряд вбачав у них прагнення до національного відмежування. Тому Статут 1908 р. Зареєстрували за умови перебування в товаристві лише німців російського підданства.

3 метою збереження національної спадщини проводилась культурно-просвітницька робота. Зокрема, читались лекції з історії літератури, медицини, історії, етнографії, відкрилися бібліотека і читальна зала [3, арк. 70–72]. Також велику увагу «Південноросійське німецьке товариство» приділяло дітям. Взимку для малечі влаштовували щорічні різдвяні ялинки. Влітку бідних та хворих дітей відправляли до дитячих колоній, що функціонували на зразок сучасних таборів відпочинку, де за сезон оздоровлювалося близько 50 осіб [12, с. 329].

У зв'язку з Першою світовою війною до німецьких громадських організацій влада почала ставитися з підозрою. У листопаді 1914 р. градоначальник отримав запит від начальника жандармського управління з проханням повідомити про те, чи існує «Південноросійське німецьке товариство». Відповідь була позитивною [3, арк. 61]. Але вже 1 серпня 1915 р. товариство закрили. Серед причин таких дій царату слід вважати політику русифікації та побоювання з приводу можливого політичного конфлікту.

Біля керма товариства протягом його існування стояли О. Вальтер, К. Гассельблат. Членами правління були М. Кефер, К. Вільгельм, А. Розенберг, А. Нерлінг та інші [3, арк. 7-7 зв.].

Слід наголосити на тому, що німці в колоніях спілкувалися своєю рідною мовою. Російською вони розмовляли погано і не всі, хоча зустрічались поміж ними такі, що добре знали російську грамоту. За даними перепису 1897 р., серед тих, хто проживав у межах Херсонської

губернії і входив до німецькомовної групи, 31 % знали російську мову і майже третина з них отримала освіту. За підрахунками деяких учених грамотність серед німців складала 58,7–70 %, тобто була найвищою серед усіх етнічних груп краю [8, с. 23]. Тому цілком логічним виглядала поява німецьких товариств у царині освіти.

Так, 11 вересня 1906 р. власник торгового будинку в Одесі В. Трестер, поселяни Х. Трестер, Ф. Фіхтнер, А. Кауль, редактор К. Вільгельм і домашній учитель Г. Таубергер з метою піднесення духовного розвитку німецьких колоністів Херсонської губернії заснували «Німецьке товариство освіти південної Росії» [3, арк. 1-1]. Воно орієнтувалось на сільське німецьке населення і розповсюджувало свою діяльність на Бессарабську, Херсонську, Катеринославську й Тифліську губернії та область Війська Донського.

Основна діяльність «Німецького товариства освіти південної Росії» підпорядковувалась культурно-просвітницькому розвитку німецької народності. Усвідомлюючи, що добробут південних німців у майбутньому залежатиме від освічених людей, товариство робило ставку на молодь та її освіту. Для цього планувалось відкрити народні школи, училища, зокрема садівництва, землеробства, агрономічний інститут та університет.

Прагнучи зростати чисельно, товариство засновувало філії в селах. Якщо в травні 1909 р. існувало 25 філій у Бессарабській та Херсонській губерніях і в їх лавах перебувало 466 членів, то в 1910 р. було вже 64 філії, які охоплювали й інші губернії, а до їх складу входило 848 осіб [2, арк. 116 зв]. Підвищення освітнього рівня сільських шкіл ускладнювалось тим, що підготовка німецьких учителів була гіршою, ніж у російських, тому на літніх канікулах вони проходили курси підвищення кваліфікації. А в тих селах та хуторах, де бідність не дозволяла утримувати вчителів, цю місію покладало на себе товариство. Його силами проводилися лекції з економічної, медичної, педагогічної тематики, відкривалися бібліотеки та читальні. Реалізація вказаних заходів здійснювалася членами правління: пастором Д. Штайнвандом, редактором К. Вільгельмом, власником Ф. Фіхтнером, лікарем Г. Гроссом та вчителем М. Голохом. Плідно працювали на посаді голів товариства Е. Міттельштайнер та В. Трестер [2, арк. 28].

Діяльність «Німецького товариства освіти південної Росії» непокоїла одеського градоначальника. Надсилаючи запити до жандармських управлінь тих місцевостей, де функціонували філії, він отримував позитивні відповіді щодо їх благонадійності [2, арк. 36]. Але, побоюючись заворушень, влада все більше схилялась до думки про обмеження

діяльності подібних товариств. Поступово на зборах товариства стали з'являтися поліцейські, які по завершенню повинні були звітувати в жандармське управління про хід і результати засідання. Аргументи голови правління В. Трестера з приводу того, що філії діють у межах закону, виявилися недостатніми. У лютому 1910 р. товариству відмовили в реєстрації нових відділів і бібліотек [2, арк. 159].

Намагаючись зберегти товариство, його члени звернулись із проханням про зміну параграфів, що стосувались філій, до особливого у справах товариств присутствія. Керуючись міністерським циркуляром, воно постановило закрити «Німецьке товариство освіти південної Росії». Вважаючи дане рішення несправедливим, німці подали скаргу до Сенату. У наказі останнього вказувалося, що «товариство має характер націоналістичної тенденції й може викликати наслідки, які загрожують суспільному спокою та безпеці. Тому визнає скаргу правління як таку, що не заслуговує на увагу...» [2, арк. 202–202 зв.]. Таким чином, 14 серпня 1912 р. стало останнім днем його існування.

Крім того, німці намагалися зберегти свою духовність через збереження віри. За віросповіданням вони поділялися на євангелістів, католиків та менонітів, що не заважало їм об'єднуватися у товариства саме на релігійному ґрунті. Так, у Миколаєві 16 січня 1913 р. було зареєстровано «Жіноче товариство при євангелістсько-лютеранській церкві Спасителя». Воно мало на меті допомагати нужденним прихожанам миколаївського євангелічно-лютеранського приходу. Зокрема осіб, що знаходилися за межею бідності, забезпечували одягом, їжею, видавали грошові субсидії. Людей похилого віку розміщували у богадільнях, надавали медичну допомогу. Малозабезпеченим сім'ям, які не мали можливості навчати дітей, допомагали влаштувати їх у навчальні заклади. Крім того, влаштовувалися читання, різноманітні вечори, збиралися пожертви на користь товариства [13, с. 3–5].

На жаль, громадським організаціям, створеним німцями, не судилося існувати довго. Однією з причин стала антинімецька кампанія кінця XIX – початку XX ст., що досягла свого апогею в роки Першої світової війни і призвела до широкомасштабних дискримінаційних заходів щодо німців південної України. Зокрема, 2 лютого та 13 грудня 1915 р. на державному рівні були запроваджені заходи з ліквідації німецьких товариств, конфіскації земель і майна колоністів Херсонського повіту [10, с. 63]. Отже, під час Першої світової війни значна частина німецьких організацій завмерла або припинила своє існування. Німці південних міст України підлягали репресіям і відправлялись на

заслання лише за те, що звертались до місцевих установ за довідкою на німецькій мові.

Але своїми заходами, орієнтованими на підтримку мови, культури, вірувань, соціально незахищених верств населення, німецькі товариства не тільки протидіяли асиміляторській політиці уряду, а й сприяли збереженню власної національності, що в свою чергу дозволяє вважати їх духовно-культурними осередками німців південних міст України.

Бібліографічні посилання

1. *Велицын А. А.* Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России / А. А. Велицын. – СПб., 1893.
2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 2, оп. 7, спр. 101.
3. ДАОО. – Ф. 2, оп. 7, спр. 110.
4. ДАОО. – Ф. 274, оп. 1, спр. 26.
5. *Кабузан В. М.* Немецкое население в России в XVIII – начале XX века / В. М. Кабузан // Вопросы истории. – 1989. – № 12. – С. 18–29.
6. *Красюк А. И.* Из прошлого немецких колоний на Юге Украины / А. И. Красюк, Г. Ф. Кязимова, И. П. Серов, Э. Г. Плесская. – Одесса, 1994; *Сергійчик В.* Німці в Україні / В. Сергійчик. – К., 1994.
7. *Москаль Р. Г.* Стан та перспективи імплементації положень Рамкової конвенції / Р. Г. Москаль // Міжнаціональні відносини і національні меншини України: Стан, перспективи. – К., 2004. – С. 124–128.
8. *Назарова С. М.* Про вклад німецьких колоністів у розвиток сільського господарства та культури Півдня України (XIX ст.) / С. М. Назарова // Країни: науково-методичний вісник з проблем формування культури, міжнаціонального спілкування та духовного відродження. – Миколаїв, 1993. – Вип. 2.
9. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. / За ред. О. Г. Осауленко. – К., 2003.
10. Немцы Херсонщины. – Одесса, 2002.
11. Німці і німецька культура в Україні / Авт. кол.: Л. Новохатько (кер.) та ін. – К., 2001.
12. *Плесская-Зебольд Е. Г.* Одесские немцы. 1803–1920 / Е. Г. Плесская-Зебольд. – Одесса, 1999.
13. Устав Дамского общества при евангелическо-лютеранской церкви Спасителя в г. Николаеве Херсонской губернии. – Николаев, 1913.

Надійшла до редколегії 01.10.2008 р.